

Egy igazi hős?*

Szerb Antal egy helyen azt írja a „magyarellenessége” miatt 1943-ban betiltott – és a parlamentben máglyára követelt – *Magyar irodalomtörténet* című zseniális művében, hogy „válságos időben remetéket hívnak elő a pápai trónra”.¹ Ezzel szemben – és a szekularizációval összefüggésben, ahogy a csodákért közbenjáró szentek kultusza helyébe a politikai vezetők kultusza lépett a modern korban, a nacionalizmushoz hasonló szekuláris vallások és a tömegpolitika korában² – a 20. századi államok már leginkább a katonatisztekbe (de minimum a magukat katonai vezetőknek maszkírozó, egyenruhát öltő civilekbe) vetették bizalmukat a válsághelyzetekben. Mindez extrém módon jellemző volt a két világháború közötti Európára. Szükségtelen felsorolni a diktátorok vagy autokrata országvezetők nevét, akik közül Horthy Miklós jutott Magyarországnak.

Mivel minden vezetőt és uralmát alapjaiban méri meg, hogy miként lépett le a történelem vagy legalábbis hazája színpadáról

* TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*. MTA BTK TTI, Budapest, 2016. 463 p. + XXXII p. képmelléklet. – Recenzióm címében az Európa Kiadó *Igazi hős* című számára utalok: „Első osztályú vidéki srác, / Fiatalkor, egészséges és szép, / Olyan, amelyet csak a moziban látsz.”

¹ SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Kiadó, Budapest, [1982], 515.

² Lásd GYÁNI Gábor: Politikai kultusz – vezérkultusz (Identitás- és közvélemény-teremtés). In: Uő: *Relatív történelem*. Typotex Kiadó, Budapest, 2007. 41–42. – A „szekuláris vallások” és a politikai kultuszok összefüggéséhez lásd: GERŐ András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Eötvös Kiadó–PolgART, Budapest, 2004.

– márpedig Horthy búcsújelenete az volt, hogy a tragikomikus, de rettenetes következményekkel járó, kudarcos kiugrási kísérlet végén teljesen összetörve, minden államférfiúi nagyságot nélkülözve, utolsó kormányzói intézkedéseként kinevezte miniszterelnöknek a saját maga által is pszichopatológiai esetnek tartott Szálasi Ferencet 1944. október 16-án – a mai napig nehezen magyarázható a kormányzó kultusza, amit a személye körül újra és újra fellángoló szimbolikus politikai viták (például napjaink szoborállításai és az ezzel kapcsolatos diskurzus) mutatnak. Horthy Miklós kultusza az első világháború idején alapozódott meg a „Novara hőseként”, majd 1919 után épült föl, hogy a magyar nyilvánosságból történő 1945 utáni kizorítását követően nagy erővel térjen vissza a rendszerváltás után, félig-meddig kormány szinten is legitimálva az 1993-as kenderesi újrateremtéssel. Az ellenkultusz jegyében erre Hofi Géza reagált: molyrágta díszmagyarban emlékezve meg „Vitéz Kőbányai Világos”-ról, amelyet úgy kommentált: „újrateremtetni már tudunk, de újra élni még nem”.³

A már egy hiánypótló Horthy-életrajzi áttekintést⁴ is maga mögött tudó Turbucz Dávid, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa a máig ható Horthy-kultusz 1919 és 1944 közötti történetét mutatja be a – 2014-ben megvédett doktori disszertációján alapuló – *A Horthy-kultusz, 1919–1944* című, a mind elméleti, mind módszertani eszköztárát tekintve imponáló, a feltárt és elemzett forrásanyagában pedig lenyűgöző, példásan lelkiismeretes munkájában. Ernst Cassirer és Paul Connerton politikai antropológiai megállapításai nyomán Turbucz is a „szokatlan és veszélyes határhelyzetben felerősödő” politikai mítoszok⁵ és a válsághelyzetben meg-

³ Az Antall-kormány idején galvanizálódó Horthy-kultusz kritikájához lásd Szabó Miklósnak a korban született esszéit (*Horthy, Háborús bűnös vagy nemzeti hős?, A lovagság reneszánsza és a vitézi rend* stb.) a következő gyűjteményes kötetben: SZABÓ Miklós: *Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1995. 138–198.

⁴ Lásd TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. – A műről írt ismertetésem: CSUNDERLIK Péter: Egy talált tárgy megtisztítása. *Limes*, 2012/1., 123–129.

⁵ Lásd ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. L'Harmattan

személyesülő politikai vágyak felől tekint az európai államokban az első világháború alatt és azt követően különösen elharcapódzó vezérkultuszokra, és azon belül Horthy Miklósséra is.

Turbucz az 1918–1919-es magyarországi válsághelyzettel magyarázza a Horthy-kultusz kialakulását, amelyet a katonai gyökerű kultuszok közé sorol. Horthy Miklós még nem állt „államfői” minőségben Magyarország élén, mikor 1919 őszén már – még „csak” az ellenforradalom „erős embereként” – egy jelentős kultusszal, a hozzá kapcsolható vezérképpel rendelkezett, kultikus rítusok kísérték vidéki látogatásait. Horthy kezdetben még csak a (közel)múlttal – a forradalmak korával – való szakítás (egy negatív antiliberális és antibolsevista ígéret), a trianoni békeszerződés után már a revízió, a történelmi Magyarország visszaállításának ígéretét (egy pozitív jövőképet – amely azonban az „aranykor”, a „rég” kiszámítható világ visszaállításának nosztalgiájával mégis inkább a múlt felé mutatott, hiszen társadalom-átalakítási program nem kapcsolódott hozzá) is hordozta.

A kormányzó kultusza mindig fontos legitimáló és stabilizáló tényezője maradt a Horthy-rendszernek, de az állandóság ellenére a „tartalom” és a „funkció” dinamikája jellemezte. Ebben Turbucz szerint a Horthy-kultusz különbözött más, „teljesen statikus” kultuszoktól. A korszak elején visszafogottabb Horthy-kultuszt az 1920-as évek közepén állami szintre emelték – mondhatjuk, hogy a kultusz kiterjedése kísérte a kormányzói jogkör bővítését. 1938 után a Horthyról készült festmények, életrajzok, a kormányzó születés- és névnapján megjelent megemlékező cikkek növekvő számában is kimutatható „látványos megerősödés”, míg 1944 őszén – a kormányzó Magyarországról történő eltávozásával – „a nyilvános térről történő kiszorulás” jellemezte a Horthy-kultuszt. Miközben korábban meghatározó összetevők vesztek a jelentőségükből és új elemek tűntek fel a kormányzó kultuszában: a katonai képességek hangsúlyozása értelemszerűen csökkent a bethleni konszolidáció időszakában, amikor az „országépítő” attribútumait aggatták rá. De

például a Horthy-kultusz 1919 utáni, kezdeti – majd elhalványodó – antibolsevista jellege 1941 után ismét megerősödött, miután Magyarország a Szovjetunió elleni „antibolsevista kereszties hadjárat” résztvevője lett Németország oldalán. Fontos azonban, hogy az antiszemitizmus a zsidótörvények idején sem vált a Horthy-imázs meghatározó elemévé. Ahogy Turbucz megállapítja: „a magyar zsidóság [...] nem szorult ki a kultikus szövegek többsége szerint a kormányzó vezette közösségből” (296.). Noha Horthy Miklós felelőssége aligha tagadható a magyarországi holokausztban.⁶

Turbucz alapvetően három szakaszra osztja a két világháború közötti Horthy-kultusz történetét az egyes periódusokban domináló különböző eposzi jelzők nyomán: 1919 után Horthy a „nemzetmentő” szerepében tündökölt. A bethleni konszolidáció idején a már említett „országépítőnek” látták és láttatták (a kifejezés erejét és divatosságát mutatja, hogy az a korszaktól egészen távol álló és más témájú történelmi regények világába is átszivárgott, mint Kós Károlynak az 1934-ben megjelent *Az országépítő* című regényébe – teszem hozzá Turbucz megállapításaihoz). És végül 1938-tól, az első bécsi döntéstől datálható az „országgyarapító” időszaka. Ebben az utolsó korszakban növekedett meg legjobban a kultusz konstruált Horthy-képe és a történelmi Horthy közti távolság: „Az egymást túllicitáló dicsőhimnuszok szerint Horthy képes volt elérni az ország részleges területgyarapodását, ugyanis a méltatói nagyvonalúan megfedkeztek arról, hogy a revíziót nem a magyar államfő, hanem a nemzetközi erőviszonyok megváltozása, a tengelyhatalmak – főként Németország – támogatása tette lehetővé. A revíziós sikerek áraként a magyar állam külpolitikai mozgástere fokozatosan beszűkült. Eközben a népszerűsége csúcsán álló kormányzót »országgyarapítónak« nevezték a méltatói.” (295.)

A domináns jelzők mellett akként is lehet korszakolni a Horthy-kultuszt, hogy éppen melyik csoportból kerültek ki a kultusz építői. Ahogy Turbucz Dávid bemutatja, a korszak kezdetén elsősorban a „vezérelvet” valló fajvédők, 1925 után azon-

⁶ Vö. TURBU CZ Dávid: *Horthy Miklós*. I. m. 202.

ban – ahogy Horthy Miklós eltávolodott a radikális jobboldaltól – már a mérsékeltőbb szociokulturális csoportok. Miközben a konszolidáció jegyében a militáns elemek (az „acélseprűvel” tisztogató erőskezü vezető tulajdonságai) is háttérbe szorultak azzal párhuzamosan, hogy a kultusz állami szintre emelkedett, és a karizmatikus vezér „akaratának” helyébe a törvényi szabályozás lépett jogforrásként. Karl Mannheim, és az ő nyomán Paul Ricœur megkülönböztetéseit alkalmazva azt mondhatjuk, hogy a Horthy-kultusz a hatalom megszerzése előtt alapvetően utópikus, 1920-as kormányzóválasztás után azonban már ideologikus funkciót töltött be.⁷

A kultusz állami szintre emelkedése kihatott annak gyakorlatára is: az eseti jellegű vidéki körutak helyett állandósuló ünneprend alakult ki, és az egyes szubkulturális csoportok helyett már maga az állami apparátus lett a Horthy-kultusz legfőbb ápolója. A sajtónak és az idő előrehaladtával egyre inkább a rádiónak – no és az oktatásnak⁸ – köszönhetően a Horthy-kultusz behatolt a hétköznapi életbe is. Bár Turbucz hangsúlyozza, hogy az irredenta kultusszal⁹ ellentétben – hiszen minden iskolás kívülről fújta Papp-Váry Elemérné *Magyar Hiszekegyét* – a Horthy-kultusz „nem töltött be olyan domináns szerepet a diákok – egy igen fogékony korosztály – világnézetének kialakításában és formálásában” (168.). A tankönyvek az 1920-as évek elején még csak röviden ismertették Horthy Miklós 1919-es szerepét és méltatták „rendteremtési” érdemeit, a mindig lassabban reagáló oktatás „hiányosságait” ekkoriban még az iskolai megemlékezések pótolták. Az 1920-as évek második felétől azonban – amikor a kormányzó uralma stabilizálódott – már az iskolai oktatásba is erősebben beépült a Horthy-kultusz, például Horthy Miklós arcképeinek beemeléseivel a tankönyvek illusztrációi közé, bár nem uralta azt (171.). Természetesen a kultuszt

⁷ Lásd ROMSICS Gergely: Mítosz, kultusz, társadalom. *Mozgó Világ*, 2004/7. 55–65.

⁸ Az oktatás indoktrináló szerepéről a tárgyalt időszakban: UNGER Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.

⁹ Lásd ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.

művelő eltérő szociokulturális csoportok szintén más és más vonásokat tettek hangsúlyosabbá a maguk vezérképében, ezért akár „kultuszokról” is beszélhetnénk – a „népi demokráciában” oszthatatlan és elválaszthatatlan Rákosi-kultusszal összevetve mindenképp. Míg a honvédséghez kötődő rituálékban mindvégig meghatározó maradt a „háborús hős” arcéle, addig az egyházak képviselői a korszak egészében a maguk vallási metaforarendszerükben mozogtak. És persze abban is jelentős különbségek voltak, hogy a kultusz művelői közül kik voltak azok, akik valóban magukévá tették azt, és kik voltak azok, akik csak imitálták azt. A kultuszépítésben aktív szerepet vállaló művészek között éppúgy voltak Horthy Miklósban mélyen hívő konzervatív értelmiségiek, mint az őt 1919. november 16-i bevonulásakor a „magyar asszonyok” nevében köszöntő, és a kultusz megalapozásában jelentős szerepet játszó Tormay Cécile (73–75.), és olyan „szakemberek”, akik mindegyik rendszerben megtalálták a helyüket. Közülük Zala György emelhető ki, aki a dualizmus idején Árpád és a honfoglaló vezérek szobrát készítette el a Millenniumi Emlékműre, a Tanácsköztársaság idején Marxot és a munkásokat öntötte gipszbe (ugyanoda),¹⁰ míg a Horthy-rendszerben a kormányzót mintázta meg a Szegeden 1930-ban átadott Nemzeti Megújódás Emlékművére (145.), és kapott érte Corvin-láncot (304.).

Bármennyire is sokan művelték, a Horthy-kultusz intenzitása mindvégig jóval alatta maradt a legismertebb vezérkultuszénak, Hitlerének (Turbucz az összevetés során elsősorban Ian Kershaw munkáira támaszkodik), és abban is különbözött attól, hogy Horthy, mivel egy mozgalom termelte ki vezetőként, magas rangú katonatisztként – és nem politikusként!¹¹ – sosem kötődött párthoz, ezért a pártgyűlések, pártnapok és rendezvények elmaradtak a „kultuszépítés alkalmai” közül. Turbucz a Horthy-rendszer „konzervatív” és „elitista” jellegével is magya-

¹⁰ Lásd VÖRÖS Boldizsár: *„A múltat véggépp eltörölni”? Történelmi személységek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004. 108.

¹¹ Lásd Hitler elhíresült „elhatároztam, hogy politikus leszek” kijelentését. Erről és recepciójáról: John LUKÁCS: *A történelmi Hitler.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998. 75.

rázza, hogy a „monumentális tömegrendezvények” is jellemzően hiányoztak a kultuszépítő kelléktárból. Bár akadt példa a kormányzó melletti „hűségfelvonulásokra” is, amelyek közül az 1925. június 11-ét emeli ki a szerző, amikor Beniczky Ödön képviselőnek a kormányfőt a Somogyi–Bacsó-gyilkosságban felbujtással vádoló botrányos nyilatkozata után az Ébredő Magyarok Egyesülete, a Magyar Országos Véderő Egyesület, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége és más egyesületek tagjai álltak ki a megvádolt kormányzó mellett (189.). Hogy a kormányzó kultusza nem kötődött párthoz vagy mozgalomhoz (a valamennyire riválisának tekinthető, de jóval csekélyebb harcértékű – Vonyó József által vizsgált – Gömbös-kultusszal ellentétben – 13.), a két világháború közötti katonai vezetők kultuszával szemben a „dinasztikus kultuszokhoz” közelítette a Horthy-kultuszt. Különösen a már konszolidált formájában használta fel az 1918 előtti Ferenc József-kultusztól megörökölt eszköztárat: a kormányzó születés- és névnapjának ünnepei hasonló rituális külsőségek között zajlottak, mint az egykori uralkodói köszöntések, és hasonló hangulatjavító intézkedések is kísérték azt, például diszágylövések és az aznapi menázi feljavítása (135.).

A korszak „tekintélyelvű, korlátozottan plurális nyilvánosságában” azt, hogy mi mondható el Horthy Miklósról, és mi nem, büntetőjogi eszközökkel szabályozták. (Hasonlóan egyébként a Ferenc József-i időkhöz.¹²) A munka Jan Bröker kutatásaira támaszkodva ad áttekintést a kormányzósértési perekről, melyek közül legnevezetesebbé a már említett Beniczky-ügy vált (184–189.). A kultuszépítés legfontosabb eszköze mindvégig a sajtó maradt – e sajtóanyag adja a monográfia forrásanyagának a gerincét. Tizenhét országos, negyvenöt vidéki, valamint az egyházak, szakmai és társadalmi szervezetek lapjainak feldolgozása után Turbucz arra a következtetésre jutott: „A napilapok között aktivitásukat tekintve ugyan kimutathatók különbségek, mert nem mindegyik tudósított ugyanolyan rendszerességgel és részletességgel az egyes évfordulókról, ahogyan Horthy Miklós méltatásának mértéke terén is voltak eltérések,

¹² Lásd GERŐ András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Novotrade Rt., Budapest, 1988. 136–140.

azonban, ha megjelentek bennük cikkek, szinte azonos képet közvetítettek az államfőről.” (297.)

Megállapítása szerint a kultuszépítésben az országos napilapok közül a konzervatív lapok – mint a *Budapesti Hírlap* –, vagy a mindenkori hatalomhoz mindig törleszkedő lapok (ez a saját értékelésem) – mint a *Pesti Hírlap* – emelkedtek ki. A liberális lapok kevésbé tüntettek Horthy melletti kiállásokkal, míg a *Népszava* 1938-ig kimaradt a kultuszépítésből. Aztán Horthy nyilasok elleni fellépése – nevezzük „hazapofozásnak”? –, majd az „országgyarapítás” hatására a szociáldemokraták is csatlakoztak a kultuszépítéshez, amelynek szimbolikus megnyilvánulásává Reisinger Ferenc parlamenti képviselő felkiáltása avanszált: „Én, a szocialista, már eljutottam odáig, hogy éljen Horthy Miklós.” (167.) Az 1868-ban született kormányzót a hetvenedik születésnapján köszöntötték a *Népszavában*, és az első bécsi döntés után a „nemzet vezérének”, a „szebb jövő letéteményesének” nevezték, akit a „nemzet egésze követ” (343.). Mi több, a „nemzetmentő” jelző is felbukkant a *Népszavában*, amelynek használatával a – rendszerrel már a Bethlen–Peyer-paktummal kiegészítő – szociáldemokraták teljesen szembe fordultak az 1918–1919-es forradalmak örökségével, hiszen Horthy éppen az ellenforradalmi fellépésével érdemelte ki e jelzőt kultuszának korai építőitől.

A szociáldemokraták csatlakozása Horthy Miklós méltatásához azt mutatja, hogy a Horthy-kultusz idővel valóban integráló erővé és tényezővé tudott válni, vagyis a magyar véleményformálók sikeresen inkorporálták – és aztán a maguk kultikus szövegeiben tovább közvetítették – a Horthy-kultusz metaüzenetét: „a politikai, vallási nézetek különbözősége ellenére a kormányzót »minden magyar« ember tiszteli” (299.). A kormányzó a „nemzet atyja”, vagy kedélyesebben megfogalmazva „Horthy apánk” lett.¹³ A vele kapcsolatos „apakép” valójában

¹³ Bár Turbucz az európai vezérkultuszok áttekintésekor (33–52.) nem értékesíti összehasonlító szempontként, hogy az adott vezető kultusza mennyire volt szexuálisan töltött, érdemes lett volna efelől is vizsgálni, és az aszexuális Horthy-kultuszt – „Horthy apánk” képét – összevetni Mussolini kultuszával, akinek vizuális reprezentációi inkább a „nemzet férfiája” hatását keltik.

már a Horthy-kultusz hajnalán felbukkant. Az alapos forráskutatást végző Turbucz szerint a *Szegedi Új Nemzedék* 1919. július 26-i számában jelent meg először a „Horthy apánk” kifejezés, ahogy – állítólag – a Nemzeti Hadsereg egyik újonca szólította a „feltámadás” letéteményesének gondolt fővezért (58.).

Ahogy Turbucz összegez: az irredenta kultuszhoz hasonlított – és azzal össze is kapcsolt, hiszen csak a karizmatikus vezető vezethet vissza a vágyott állapotba – Horthy-kultusz „társadalomlélektani önterápiaként is értelmezhető, mivel hozzájárulhatott az első világháború utáni állapotok feldolgozásához, de ez mégsem tekinthető megfelelő »kezelésnek«, mert »téves diagnózison alapult«, illetve egy elképzelt, fiktív személytől várták, hogy hozza el a teljes »gyógyulást« (298.).

Hangsúlyozandó, hogy a kultusz építői és működtetői „a korszak összes eredményét a kormányzónak tulajdonították” (294.), így Bethlen István miniszterelnökségének eredményeit is, holott azokban Horthynak csak annyi szerepe volt, hogy hagyta Bethlen Istvánt (és az ő apparátusát – hogy mi se essünk a perszonifikáció csapdájába) dolgozni. A „kultusz” alternatív valósága és a történeti valóság közti legnagyobb eltérés 1938 után állt be, amikor a terület-visszacsatolásokat is Horthy érdemének tudták be. Az az „igazi hős”, akit a Horthy-kultusz vezérképe prezentált, sose létezett: mégis sokan valóságos történelmi személyként tekintettek rá.

Hogy pontosan mennyien hittek ebben a sosem létező „igazi hősben”, nem tudjuk. Turbucz Dávid a kultuszt működtetők, és nem a befogadók szempontjából kutatta a témát. Egy emberre azonban biztosan hatott a kultusz: Horthy Miklósrá, és ennek köszönhető, hogy Horthy a – Radnóti szavaival – „egyetlen puskalövés nélkül” végrehajtott német megszállást is legitimálta a helyén maradásával. Turbucz szerint „az 1944-es megszállás és a »kiugrási kísérlet« esetében az látható, hogy Horthy nem tudta magát függetleníteni a róla kialakított – reálisnak nem tekinthető – képtől és az ennek részeként neki tulajdonított képességektől. Úgy gondolta a megszállás után, hogy nem szabad lemondania, mert küldetése van, a nemzet jövőjét csak ő tudja pozitív irányban befolyásolni.” (301.) A Horthy-kultusz ismerete

a megszállókat is befolyásolta: bár Horthyban nem hittek – ismeretes, hogy Hitler 1944 márciusában már igen sértőn beszélt vele –, kultuszának stabilizáló erejében igen: ezért törekedtek rá, hogy a megszállás után is helyén maradjon kormányzóként.¹⁴

Az 1944-es határhelyzetben Horthy a kultuszának megfelelő elképzeléseket táplált és irreális elvárásokat támasztott magával szemben, hogy aztán ráessen – József Attilát idézve – „mint nagy darab kő, a valóság”. 1944. október 15–16-án összeomlott a „nemzet atyja”, és kiderült, hogy egyedül csak a saját fiának életéért aggódik. Turbucz Dávid monográfiáját nem egyszerűen csak az 1919–1944 közötti Horthy-kultusz feldolgozásaként, de a történet végének ismeretében a „politikai vezetőkbe vetett túlzott bizalom” (307.) kritikájaként is lehet olvasni, és ezért jóval túlmutat önmagán. Mert a mindentudónak tartott és a saját kultuszok hatása alá kerülő „karizmatikus” politikai vezetők legalább annyira okozzák a problémákat, mint amennyire megoldják azokat.

Csunderlik Péter

¹⁴ Franciaországban a Pétain-kultusz töltötte be ezt a szerepet. Lásd John LUKACS: *Az európai világháború, 1939–1941*. Ford. MAGYARICS Tamás–MÉSZÁROS Klára. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995. 373.